

שאלת הפיצויים לפליטים הפלשתיניים

עמנואל מרקס*

מבוא

שאלת הפליטים היא הגרעין הקשה של הסכסוך הישראלי-פלשתיני, ובליבה ניצבת תביעת הפליטים לפיצוי הולם על אובדן הרכוש וסיכויי החיים שלהם. אני סבור שתשלום פיצויים אישיים לפליטים הפלשתיניים יניח את היסודות ליחסי שלום בין תושבי הארץ, יחסים שעשויים להאריך ימים יותר מהסכמי שלום שייחתמו בין שתי המדינות. למרות חשיבותה הרבה של שאלת הפליטים, לא גיבשו ממשלות ישראל לדורותיהן כל מדיניות ביחס אליה, וממילא לא טיפלו בנושא הפיצויים. גם ההנהגה הפלשתינית לא קיימה דיון מעמיק בעניין. במאמר זה אנסה להסביר מדוע הפיצויים כה חשובים, וכן אעלה סברה מדוע ישראל והפלשתינים לא דנו בהם עד כה.

בעוד שהפוליטיקאים התנזרו מהדיון בנושא הפליטים, הרבו אקדמאים לעסוק בו. על החיבורים שעסקו בסוגיות היסטוריות, משפטיות, פוליטיות וסוציולוגיות נוספו בשנים האחרונות גם דיונים בנושא הפיצויים לפליטים. דון פרץ סיכם בשנת 1996 את דעותיהם של מומחים פלשתיניים וישראליים בנושא (Peretz, 1995), ורקס ברינן (Brynen, 1996) ושמאי כהנא (Cahana, 1997) מילאו אחריו.

פוליטיקאים משני צידי המתרס עסקו בשאלה רק בשנים הראשונות של המדינה, ושלטונות ישראל אף עשו באותם ימים כמה פעולות לטובת הפליטים. אך עדימהרה חדלו הפוליטיקאים הישראליים לדבר בנושא. מאז ועד היום חזרו דוברים ישראליים על הטיעון שבשנים מ-1948 ואילך נעשו למעשה חילופי אוכלוסין, "טרנספר" אם תרצו, בין ישראל והעולם הערבי. לא רק הפלשתינים שעזבו את מולדתם איבדו את אדמותיהם ורכושם, אלא גם היהודים שנאלצו לברוח מארצות ערב. דוברים ישראליים טוענים לעיתים קרובות שמספרם של הפליטים בשני הצדדים היה דומה, וכי שתי הקבוצות איבדו רכוש באותו סדר-גודל, ולפיכך שני החשבונות מקוזים זה את זה. אך אין להסיק מכך שממשלות ישראל גיבשו מדיניות כוללת לגבי הפליטים הפלשתיניים. אפילו הדו"ח של ועדת השרים לעניין הפליטים, שהוקמה בשנת 1982, לא זכה להידון בממשלה. השאלה נדחקה שוב ושוב לסוף התור, למה שקרוי כיום "השלב הסופי של שיחות השלום".

בצד הפלשתיני המצב דומה: דוברים פלשתיניים הדגישו תמיד את זכות השיבה (אל-עוודה) של הפליטים למקומות-מוצאם, לאדמותיהם ולבתייהם, ואת זכותם לקבל בחזרה את רכושם. הם לא דנו מעולם באפשרויות נוספות שיכלו להחליף או להשלים את תביעת השיבה, כגון: האפשרות להקנות לפליטים המתגוררים במחנות-הפליטים זכות קניין על בתייהם, לשלם לפליטים ולצאצאיהם פיצויים כספיים בגין אובדן רכוש וסיכויי חיים, ליישב פליטים מהפזורה הפלשתינית במדינת-פלשתיין, או לדון עם ישראל בשאלת מספר הפליטים שעליה לקלוט.

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

אני סבור ששלום יציב בין ישראל, הפלשתינים ומדינות ערב – הן אלה שעשו שלום עם ישראל והן אלה שטרם חתמו עימה על הסכמי שלום – ייכון בראש ובראשונה על תשלום פיצויים אישיים לפליטים הפלשתיניים והיהודיים. זאת, משום שבני-אדם החיים במדינות-חוק וזכרים אבדות חומריות כחוב נצחי פתוח. הפליטים יכולים להשלים עם מות קרוביהם, שהרי טבעו של אדם למות; אך חוב שאינו נפרע נהפך בעיניהם למעין פצע פתוח שממאן להגלית. אם בעל החוב המקורי כבר אינו בחיים, החוב עובר לצאצאיו; הוא לעולם אינו נשכח ואינו נמחק. לכן, מדינה הרוצה לעשות שלום בר-קיימא עם אויביה חייבת לפצות את קורבנות הסכסוך – הפליטים שאיבדו את ביתם ורכושם.

נשאלת השאלה מדוע לא טרחו שני הצדדים לגבש מדיניות מפורטת ביחס לפיצוי הפליטים הפלשתיניים. התשובה, על רגל אחת, היא שרצונה העז של מדינת-ישראל לרכוש שליטה מונופוליסטית בכל האדמות שבתחום שלטונה – מגמה שנמשכה עד שנות השמונים של המאה העשרים – קטע באיבו כל ניסיון להחזיר אדמות לבעליהן הפלשתיניים. המדינה לא יכלה לפתח מדיניות של פיצויים משום שבמרכזה עמד הצורך להשיב אדמות לבעליהן. עמדתה המוצהרת של הרשות הפלשתינית, כי השיבה היא הדרך היחידה לפתרון שאלת הפליטים, הינה תגובה בלתי-נמנעת על העמדה הישראלית הנחרצת שאין לוותר על אדמות לאום. אם המדינה אינה מוכנה להחזיר אדמות, אומרים הפלשתינים, היא חייבת לקבל בחזרה את הפליטים: מול הסירוב המוחלט של ישראל לנהל משא-ומתן על פיצוי הפליטים, הפלשתינים מציגים דרישה קטגורית לזכות השיבה, שגם עליה "אין מיקוח". תביעת "השיבה" הפלשתינית מתייחסת, מצד אחד, לחוק השבות הישראלי, וזכות "השיבה" היהודית לישראל, ומצד אחר, היא רומזת על כך שבתנאים מסוימים יהיה אפשר לדון בנושא. אך המשא-ומתן בשאלת הפליטים ייפתח רק כאשר תגמיש ישראל את עמדותיה, תכיר באחריותה לגורל הפליטים ותציע להם פיצויים. התשובה הישראלית לתביעה זאת הייתה סירוב מוחלט לקלוט פליטים בתחומי המדינה. ישראל שללה את שתי החלופות של פתרון שאלת הפליטים: מצד אחד, היא סירבה סירוב קטגורי לקבל פליטים, ומאידך גיסא, היא סירבה באופן קטגורי לא-פחות לשלם פיצויים לפליטים. הפלשתינים מפרשים זאת כמעין הצהרה של מדינת-ישראל כי היא אינה מוכנה לנהל כל משא-ומתן איתם על הנושא שהם רואים בו את לב הסכסוך, אלא שואפת להכתיב לפלשתינים הסכם שלום לפי ראות-עיניה. במצב כזה גם ויתור ישראלי ייראה בעיני הפלשתינים כתכתיב.

מדוע אין ישראל והפלשתינים מטפלים בנושא הפליטים?

מדינת-ישראל התנגדה החל בשנות החמישים לשובם של פליטים פלשתיניים במספרים גדולים ולתשלום פיצויים לפליטים. בעניין הפיצויים חזרה המדינה וטענה שכתוצאה ממלחמת העצמאות נעשו הן פלשתינים והן יהודים בארצות ערב לפליטים. לדוגמה אביא את דבריו של השר מרדכי בן-פורת, שעמד בשנת 1982 בראש ועדת שרים לפתרון שאלת הפליטים הפלשתיניים. בן-פורת, בעצמו עולה מעירק, כותב בהקדמתו לדו"ח המסכם של הוועדה את הדברים הבאים:

[בשנת 1948] נטשו לארצות ערב 590 אלף ערבים ושם הושמו במחנות

פליטים. במקביל הגיעו לישראל כ־600 אלף יהודים מארצות ערב. יהודים אלה... נאלצו לעזוב בחוסר כל... [המדינה] נאלצה לשכנם במעברות, בתנאים קשים. (ענר, 1984, 5; וראו גם ע' 40)

בסיפור של בן־פורת התהפכו היוצרות: הערבים הפלשתיניים עזבו את ארצם מרצונם החופשי ונהפכו לפליטים רק כאשר הארצות המארחות הכניסו אותם למחנות־פליטים. מכאן משתמע שאילו קלטו מדינות ערב את הפלשתינים לא הייתה נוצרת בעיית הפליטים. ואילו יהודי ארצות ערב נאלצו לעזוב את ארצות־המוצא שלהם כפליטים חסרי־כל, וישראל עשתה כל מאמץ לקלוט אותם וחסכה מהם את גורל הפליטות המר. ארצות ערב "הן האשמות העיקריות בטרגדיה של הפליטים הערבים והיהודים כאחד" (ענר, 1984, 5), ועליהן לנהוג כמו ישראל וליישב את הפליטים מחדש. בדרך זו יתקוו החוב שהן חייבות לפליטים היהודיים שהיגרו לישראל. ומכיוון שיהודים הם רחמנים בני רחמנים, תדאג ישראל לשיפור מצבם של הפליטים בשטחי הכיבוש שלה, בעיקר על־ידי שילוב המחנות בשירותים המוניציפליים של הערים הסמוכות להם. התוכנית תעלה כשני מיליארד דולר, ואף־על־פי שישראל אינה חייבת דבר לפלשתינים, היא תתרום את חלקה, אך היא תצפה לכך שמדינות וארגונים בינלאומיים ירימו גם הם את חלקם (ענר, 1984, 46).

התפיסה שישראל אינה חייבת חוב לפליטים הפלשתיניים לא נבעה מדאגה לזכויות העולים היהודיים מארצות ערב. מדינת־ישראל מעולם לא תבעה פיצויים בעבור רכושם (Shenhav, 1999), כפי שלא דאגה בהסכם השילומים מגרמניה לתבוע פיצויים בשביל פליטי השואה (Shinnar, 1999). בעיני ראשי המדינה היו תמיד יוצאי ארצות ערב עולים שבאו לארץ מרצונם. רק בהקשר של קיזוו החובות לפלשתינים התייחסו אליהם כאל "פליטים". למותר לומר שהעולים לא מינו את המדינה כנציגתם ובוודאי לא התיירו לה לוותר על רכושם.

למעשה, דאגה המדינה רק לדבר אחד: שהאדמות והרכוש של הפליטים הפלשתיניים יישארו בידה. היה זה חלק מתפיסה סוציאליסטית שהמדינה צריכה לשלוט על התשתיות הבסיסיות, כגון קרקע, מים וחשמל. בין היתר, רצתה המדינה להלאים את כל האדמות שבתחומה. היא חתרה אל מטרת־העל הזאת באמצעים שונים: גירוש הבעלים, העברתם מעל אדמתם, הפקעת אדמותיהם, חקיקה מיוחדת שנועדה לשלול את זכויות הבעלות שלהם על האדמות, וכמובן, רכישת אדמות מהם. עד כה השתלטה המדינה בדרכים אלה על 93% מהקרקעות בתחומה ועוד ידה נטויה (Marx, 2000).

נציגתה של המדינה בענייני אדמות, מנהל מקרקעי ישראל, אינה רשאית למכור אדמה אלא בנסיבות מיוחדות. ליהודים היא רק מחכירה אדמות, בחוים המתחדשים כל יובל שנים, ולערבים היא אינה רשאית, לפחות להלכה, אפילו להחכיר אדמות. השליטה באדמה הייתה מטרה מרכזית של התנועה הציונית מראשיתה. עד 1948 הייתה קניית אדמות בשביל הקרן הקיימת לישראל כמעט דרך הרכישה היחידה (שילוני, 1990, 3). מלחמת העצמאות פתחה אפשרויות נוספות לרכישת אדמות, ומאמציה של המדינה להשתלט על כל האדמות הלכו והתעצמו. נראה כי השאיפה לרכוש בעלות על האדמות שבתחום המדינה דחקה הצידה שיקולים אנושיים, פוליטיים ואף כלכליים, ובדרך אל המטרה יצרה המדינה קטגוריות רבות של מנושלים: אל פליטי 1948 נוספו תושבים, רובם ערבים,

שאדמתם נלקחה בכוח, שהועברו ממנה למקומות אחרים, "נפקדים נוכחים", אנשים שאדמתם הופקעה "לצורכי ציבור" או הוגדרה מבחינה חוקית כאדמת מדינה, פליטי 1967, וקורבנותיהם של המתיישבים והמתנחלים בשטחי הכיבוש. ריבוי הקטגוריות של מנושלי הקרקע מהווה, בעיני קברניטי המדינה, מחסום בפני טיפול בשאלת הפליטים הפלשתיניים, כי ברגע שינסו למצוא פתרון לשאלת הפליטים הפלשתיניים יגישו כל המנושלים האחרים את תביעותיהם. כל האדמות שנלקחו מערבים נכנסו בסופו של דבר לקופה אחת: מנהל מקרקעי ישראל. ארגון עתיר-כוח זה מתנגד באופן נחרץ לכל ויתור על "אדמות הלאום", וראשי המדינה, שאינם יכולים לעמוד בפניו, נאחזים בסירוב המוחלט להשיב לפליטים את נכסיהם. חששם של מנהיגי ישראל מלגעת במלאי אדמות הלאום מסביר איפוא את הפרדוקס שמצד אחד, במשך חמישים שנות קיומה לא פיתחה ישראל מדיניות מקיפה ביחס לפליטים הפלשתיניים, ומאידך גיסא, החל באמצע שנות החמישים של המאה העשרים, סירבו מנהיגיה בעקביות לקלוט פליטים פלשתיניים.

ראשי המדינה נרתעים גם מהעלאת תביעות הרכוש של יהודים יוצאי ארצות ערב לדיון ציבורי. הם אינם חוששים שעצם הצגת התביעות תערער את הסכמי השלום עם המדינות השכנות, אלא פוחדים שמדינות אלה ייענו לתביעות של פרטים וארגונים יהודיים ויכפו בדרך זו את מדינת-ישראל לטפל בתביעות הפיצויים של תושבי הרשות הפלשתינית ושל מנושלים אחרים, כגון אזרחי ישראל הערביים (Beinin, 1998, 265). סבור שישראל חוששת גם מתביעות רכוש נגדיות של מצרים, מצרים, למשל, שומרת בקפדנות על נכסי הציבור היהודיים שלא הופקעו בתקופת עבד אל-נאצר, והתחילה בשנות התשעים של המאה הקודמת להשיב חלק מן הנכסים המופקעים של היוונים והאיטלקים במצרים. גם כיום נידונות בבתי-משפט מצריים תביעות של יהודים היושבים באירופה ובאמריקה.

עם זה, איני טוען שעמדת ישראל בעניין שיבת הפליטים ותשלום פיצויים הייתה תמיד נוקשה או שהיא לא תשתנה לעולם. כבר בשנת 1952 קיבלה המדינה על עצמה את הטיפול בארבעים אלף פליטים פלשתיניים שישבו בישראל; היא אישרה תוכנית לאיחוד משפחות ערביות שחלק מחבריהן ישבו במדינות השכנות, שבמסגרתה חזרו לארץ כארבעים וחמישה אלף איש (ענר, 1984, 41); ובשנת 1953 שחרר משרד האוצר חשבונות מוקפאים של פליטים בבנקים בארץ, בערך של כשני מיליון וחמש מאות אלף ל"ש (Karmi, 1999, 203). אך בתקופת הפקעת האדמות הנרחבת פסקו גם הפעולות למען הפליטים הפלשתיניים. בשאלת פיצוי הפליטים השתרר קיפאון שנמשך כעשרים שנה, ורק בשנת 1975 הסתמן שינוי מגמה: בשנה זו הטילה הממשלה על מנהל מקרקעי ישראל לערוך מפקד של תביעות הקרקעות של הבדווים בנגב, במגמה להגיע עימם להסדר; בשנות השמונים הקצה המנהל אדמות מדינה ברצועת-עזה להקמת שיכונים לפליטים פלשתיניים; ובשנת 1981 שילם המנהל לראשונה, באמצעות מנהלת לקידום הבדווים, פיצויים לבדווים בנגב שאדמתם הופקעה לצורכי ציבור, במקרה זה לשם הקמת שדה-תעופה צבאי. היו אלה סימנים ראשונים של פתיחות, ויש לשער שיהיה לה המשך.

לנציגי הפלשתינים הייתה רק דרך אחת להגיב על סירובה המוחלט של ישראל להשיב אליה פליטים או לפצותם בדרך אחרת. הם תבעו את זכות השיבה של כל הפליטים הפלשתיניים אל בתיהם ורכושם. הם טענו שהצעותיה של ישראל לקיוון החובות אינן צודקות ואינן הולמות את המציאות. אילו היו הצעות אלה מיושמות, היו מדינות ערב

מקבלות בעלות מלאה על רכושם של היהודים שהיגרו מהן, ואילו ישראל הייתה מרוויחה את כל הרכוש שהותירו אחריהם הפליטים הפלשתיניים. את החשבון היו משלמים הפליטים הפלשתיניים שסבלו ואיבדו את רכושם, והיהודים שהיגרו מארצות ערב ואשר ישראל הייתה חייבת להגן על זכויותיהם. גם המדינה הפלשתינית – שהייתה אמורה, לפי הגרסה הישראלית הרשמית, לשקם את הפליטים שבתחומה – הייתה נשארת בידיים ריקות. ההסדר המוצע היה משלב מדינות ערביות, כל אחת עם האינטרסים המיוחדים שלה, במשא ומתן הנוגע בישראל ובפלשתינים בלבד. מדינות אלה היו טוענות בוודאי שהיהודים עזבו מרצונם החופשי ושרבים מהם מכרו את נכסיהם לפני ההגירה, והיו מושכות את הדיונים עד אין קץ.

העיקרון הפלשתיני של זכות השיבה התפתח באופן מקביל לתיוזה של ישראל שהיא אינה אשמה בבעיית הפליטים ואינה נושאת באחריות לגורלם. רעיון השיבה מופיע כבר בהחלטת האו"ם (1948) משנת 1948. סעיף 11 של ההחלטה אומר כי "יש להתיר לפליטים הרוצים לשוב לבתיהם לעשות זאת בהקדם האפשרי, ולשלם פיצויים בעבור רכושם של אלה שיחליטו לא לשוב" (Oftringer, 1997, 140). ההנהגה הפלשתינית בחרה להתעלם מאפשרות הפיצויים המופיעה בהחלטה. עקרון השיבה חוזר, בלבוש לוחמני יותר, בסעיף 9 של האמנה הפלשתינית, המדבר על "המהפכה העממית והמזוינת לשחרור מולדתו [של העם הפלשתיני], לשיבה אליה ולמימוש זכותו לחיות בה...". (הרכבי ושטיינברג, 1988, 35). במקרה שהפלשתינים ישחררו את מולדתם, הם לא יודקו כמובן לאפשרות של תשלום פיצויים. מחקר שדה במחנה הפליטים ג'לון בשנת 1968 מצא לא רק שרעיון השיבה היה שגור בשיח הציבורי, אלא שהיה לו הד גם בדפוסי הנישואים של הפליטים: זיווגים רבים נערכו בין בני אותו יישוב מוצא (בן פורת, מרקס ושמיר, 1974, 16). מחקרים רבים חוזרים ומאשרים את חשיבותה העליונה של זכות השיבה בעיני הפליטים הפלשתיניים (Khalidi, 1989, 196; Farah, 1997, 270–277). גם לאחרונה מצא צוות מחקר פלשתיני-ישראלי כי "השיבה היא אולי מילת-הקסם היחידה המביעה את ערגת הפלשתינים לבתיהם המקוריים ולאדמותיהם שמעולם לא נשכחו מליבם" (Yahya, 1998, 64).

העמדות הנחרצות של מנהיגי הפלשתינים וישראל בעניין הפליטים לא ישתנו בקלות, במיוחד משום שהן לא נבחנו על-ידי הצדדים ולא נידונו במשא ומתן ביניהם. קבוצת העבודה הרב-צדדית בנושא הפליטים, שהוקמה בכינוס מדריד בשנת 1991, התכנסה בסך-הכל שש פעמים בחמש שנים. בכל הפגישות העלו הנציגים הפלשתיניים את עניין השיבה, ואילו המשלחת הישראלית סירבה בכולן לדון בנושא (Cahana, 1997, 7–27). מפגש בין אנשי אקדמיה ופוליטיקאים שפרשו מתפקידם, פלשתינים וישראלים, שכונס על-ידי מרכז וות'רדה ליחסים בינלאומיים של אוניברסיטת הרוורד, ניסה לפשר בין העמדות הנוגדות. אך הנציגים הישראליים, רובם ככולם אנשי אקדמיה, הציגו עמדה זהירה, שהייתה בחלקה קרובה לעמדה הרשמית: "ישראל מוכנה לשלם פיצויים קולקטיביים למדינת-פלשתיין, במקביל לפיצויים שישולמו על-ידי ארצות ערב לפליטי 1948 היהודיים" (Alpher & Shikaki, 1998, 1). החוקרים לא חשבו שיש לשלם פיצויים לפליטים הפלשתיניים, אבל היו מוכנים להושיט סיוע כלכלי למדינה הפלשתינית. דווקא הנציגים הפלשתיניים היו גמישים יותר. הם דרשו שישראל תכיר עקרונית בזכות השיבה, אך הסכימו להגביל את מספר השבים. הם גם דרשו ש"ישראל תשלם הן פיצויים אישיים

והן פיצויים קולקטיביים" לפלשתינים (שם). עמדה דומה, מנוסחת בצורה בהירה וגלויה, מובעת בדברים שכתב רשיד ח'אלידי לאחרונה:

[ישראל צריכה] להשלים עם כך שלכל הפליטים הפלשתיניים וצאצאיהם יש זכות עקרונית לשוב לבתיהם, אך אופנויות השיבה הזאת הן בהכרח נושא למשא־ומתן. רבים לא יוכלו לנצל את הזכות למעשה, אם בגלל סירובה של ישראל להתיר זאת לכולם, או משום שבתיהם וכפריהם נעלמו, או משום שמדובר במספר גדול של אנשים. (Khalidi, 1999, 233);
ההדגשות במקור)

אך העדות החשובה והבהירה ביותר מצויה בדברים שאמר שלמה בן־עמי, זמן קצר אחרי שעזב את תפקיד שר החוץ של ישראל:

לאורך כל תקופת המשא־ומתן [מאוסלו עד קמפ־דייוויד] ערפאת לא דרש במפורש אפילו פעם אחת שנחזיר את הפליטים לתוך גבולות ישראל. הוא רק רצה שנחלץ אותו מה"צרה" הזו, שנגבש נוסחה כלשהי. (בן־עמי, 2001, 10)

ברור איפוא שלפחות הצד הפלשתיני רואה את זכות השיבה כעיקרון שמימוש פתוח למשא־ומתן, ואשר עשוי להוביל לדיון פורה על תשלום פיצויים.

עמדה כזאת הולמת גם את האינטרס הפלשתיני לפקח על מעבר פלשתינים לישראל. אם הגבול יהיה פתוח, אזי פלשתינים רבים יעברו לעבוד בישראל, מחד גיסא, וסחורות ישראליות יציפו את שוקי פלשתין, מאידך גיסא. בין העובדים בישראל יהיו, כמו בכל מצב של הגירת־עבודה, אנשים צעירים, מיומנים ובעלי יוזמה שיקוו ליהנות מרמת הכנסה גבוהה ומאיכות חיים טובה למדי בישראל. אם הם ימצאו תעסוקה קבועה ובטוחה, יצטרפו אליהם בהדרגה בני משפחה, וכך תתבצע למעשה "שיבה", בין אם יחתם הסכם בנידון ובין אם לאו. האינטרס הפלשתיני הוא הפוך: לשמור על כוח־האדם המקצועי הדרוש לבניית הכלכלה המקומית, ולייצא סחורות לעולם ולישראל. לכן גם כיום אין השלטונות הפלשתיניים מעודדים מעבר עובדים לישראל, ויש להניח שינהגו כך גם בעתיד. כך מובנת הסתירה הקיימת, לכאורה, בין הדרישה האידיאולוגית של הפלשתינים לשיבת הפליטים לישראל לבין האינטרס הכלכלי המובהק שלהם לשמור על כוח־האדם המוכשר שלהם: דרישת "זכות השיבה" אינה אלא תביעה שישראל תכיר באחריותה לפליטים, ותגלה נכונות לפצותם על הפגיעה ברכוש ובסיכויי החיים שלהם. הודאה כזאת תאפשר לשני הצדדים לעבור מהדיון בעקרונות למשא־ומתן מעשי על הסכם פיצויים. מבלי ששני הצדדים יגיעו להסכמה בנושאים אלה, לא ישרור שלום ביניהם.

אל לנו לשכוח שגם סוגיית הפיצויים ליהודים יוצאי ארצות ערב חייבת לבוא על פתרונה, אבל ללא כל זיקה למשא־ומתן עם הפלשתינים. ממשלת ישראל צריכה לפתוח את הדיון עם המדינות הנוגעות בדבר, אך מוטב שלא תדבר בשם האזרחים ולא תנסה להרוויח על־חשבונם. מכיוון שהנושא נוגע ביהודים רבים, שחלקם גרים בישראל וחלקם בתפוצות, מוטב שהמשא־ומתן המפורט ינהל על־ידי ארגונים יהודיים בינלאומיים.

מה חשיבותם של הפיצויים לפליטים?

לתשלום פיצויים אישיים לפליטים הפלשתיניים יש חשיבות רבה. לדעתי, הסדר הפיצויים האישיים יתרום תרומה גדולה לאין ערוך להסכם שלום עתידי בין ישראל ופלשתינ מאשר הסכמה על עקרון השיבה וסיוע כלכלי ("פיצויים") לרשות הפלשתינית. זאת, משום שהשלום בין תושבי הארץ הפלשתיניים (משני עברי הגבול העתידי) והישראליים ייבנה למעשה על ההבנה והקשרים בין שני העמים. שלום בר-קיימא נשען על רשתות צפופות של יחסים חברתיים בין אזרחי שתי המדינות. ואילו המדינות חותרות אומנם להסכמי שלום, אך מייד לאחר שהן חותמות עליהם הן מתחילות להורסם. אחרי חתימת ההסכמים יסתכסכו המדינות על סימון גבולות ועל קביעת הסדרי ביטחון יעילים; הן ידאגו לפיקוח הולם על תנועת אנשים וסחורות במעברי הגבול ויטילו הגבלות פיסקליות ומנהליות על הסחר החופשי בין הארצות. התקנות וההסדרים השונים יופעלו על-ידי סגל ביורוקרטי שילך ויגדל ויתעצם, ויעשה כל מאמץ כדי לשכלל ולהרחיב את שליטתו. אפילו אם יקשרו אזרחי שתי המדינות קשרי תרבות וכלכלה אמיצים, הם לא יתגברו בקלות על המכשולים הביורוקרטיים הרבים שייערמו בפניהם.

עוד בטרם יותוו הקשרים בין אזרחי שתי המדינות, יהיה עליהם ללמוד סובלנות והשלמה הדדית. הם יצטרכו להתמודד עם השנאה והכעס שהצטברו במשך שנים ארוכות, ולתפל במשקעים הקשים שהותירו פעולות האיבה בין הצדדים. הפליטים הפלשתיניים, שהפגיעה בהם הייתה כבדה וממושכת, יתקשו להתמודד עם משימה זו, כי זכרונות הבית שנשטשו, האדמות והנכסים שהשאירו מאחור, כמו גם הגלגולים החברתיים והמצוקות שעברו מאז, חרותים עמוק בנפשם (Shamir, 1980, 150; Farah, 1997, 291). כל מי שחקר פליטים או שוחח איתם באקראי נחשף שוב ושוב לזכרונות אלה. הם לובשים צורה אחידה כמעט: כל משפחה פלשתינית שומרת מכל משמר מסמכים רשמיים, כגון תעודות רישום של מקרקעין (כושאן), קבלות על תשלום מס מקרקעין (וידכו) ותעודות אישיות, וכן חפצים כגון מפתחות הבית שלהם. המסמכים לא רק מזכירים לבעליהם ימים טובים יותר, אלא גם משמשים להם כפיקדון וכהשקעה בעתיד, שכן בבוא הזמן הם יציגו אותם כהוכחה לתביעותיהם. ואילו מפתח הבית, תצלום המשפחה, או כל חפץ אחר שנהפך לסמל מרכזי, הם מוקד לזכרונות. ברגע שנוטלים אותו ביד הוא משחרר פרץ של סיפורים ותחושות. החפץ מזכיר להם קודם-כל את הבית שאבד, התופס תמיד מקום מרכזי בזכרונות. הבית זוכה בתיאור מפורט ורגשני, ואף משמש נושא חשוב בשירת ההתנגדות הפלשתינית (Slyomovics, 1998, 176). הוא מזכיר להם גם את האדמות ואת משק החי, את בני המשפחה, השכנים והקרובים, ואת הנטישה הבהולה שהמיטה עליהם חורבן וסבל. בהדרגה תגלוש השיחה להווה וקשייו, ואחר-כך לעתיד, לפתרונות הרצויים למצבם. הם ירחיבו את הדיבור על אי-הצדק שנעשה להם, על העולם ששכח אותם ועל זכות השיבה לאדמתם (דוגמות רבות ניתנות אצל: Yahya, 1998). לא רק הפליטים שחוו את הנטישה בגופם ידברו בהתרגשות על עברם, אלא גם בניהם ובני בניהם (ראו למשל: Slyomovics, 1998; Swedenburg, 1995, 70–71). תחושת הקיפוח והעלבון קרובה לפני השטח וחודרת לכל שיחה עם פליטים. ברגע שהנושא עולה לדיון, הם מגיבים בכעס ובצער, ולעיתים גם מטילים חלק מהאשמה למצבם על בן-שיחם משום שעורר את סערת הרגשות, במיוחד אם הוא יהודי. רק כאשר יפוצו על אובדן הרכוש וסיכויי החיים, יוכלו

הפליטים לפתוח דף חדש ביחסם אל העולם. הם יישארו אומנם גם אז פליטים, הפליטות תישאר תמיד חלק מזהותם, אך העוקץ יינטל ממנה (Marx, 1992, 293).

זכרונות הקשורים לרכוש הם תופעה מיוחדת לפליטים הפלשתיניים ולפליטים אחרים ממדינות אמידות. בספרות על פליטים אפריקאיים יש דיונים נרחבים על זכרונות (למשל: Werbner, 1991; Malkki, 1995), אך לא נמצא בהם צער כה עמוק על נכסים חומריים שאבדו או רצון כה חזק לקבלם בחזרה. הדבר קשור בוודאי לכך שהפליטים הפלשתיניים חיו במדינת־חוק מסודרת שהגנה על זכויות הרכוש של האזרחים, והם חושבים את ישראל למדינה כזאת. האמונה שישראל תכבד את זכויות הפליטים במוקדם או במאוחר השתקפה לעיתים מזומנות בדבריהם של הפליטים. כבר במחקר־השדה בג'לזון (בן פורת, מרקס ושמיר, 1974) הופתעתי מדבריו של פליט שהיה פקיד בסוכנות הסעד והתעסוקה. בשיחה שקיימנו בביתו שבפאתי המחנה אמר: "אני מקווה שישראל תספח את הגדה המערבית. כי ישראל היא מדינה דמוקרטית שומרת חוק, שתהפוך אותנו לאזרחים ובסופו של דבר תחזיר לנו את רכושנו." עמדה זו הייתה מנוגדת בתכלית לדבריו של אותו פקיד בפגישה שהתקיימה יום לפני כן, בבית־קפה במחנה בנוכחות קהל גדול. שם הוא הצהיר, כצפוי, כי הדרך היחידה לפתור את שאלת הפליטים היא "השיבה". האמון בישראל אינו מפיג את האיבה שהפליטים חשים, והציפייה להחזרת הרכוש אינה תחליף לשאיפותיהם הלאומיות. אך אמון זה יכול להיות יסוד לשינוי אפשרי של יחס הפליטים לישראל.

פליטים שלא זכו בפיצויים בעבור רכושם וסבלם מוסרים את תחושת הפגיעה לדורות הבאים באותה עוצמה ממש. דוגמה טובה לכך הם הפליטים שנוצרו בעקבות המלחמה בין יוון לטורקיה בשנת 1922. המלחמה הסתיימה בחתימת חוזה לוזן משנת 1923, שבו הסכימו שתי הממשלות לערוך חילופי אוכלוסין. בעקבות ההסכם הוגדרו כמיליון טורקים נוצריים שישבו באנטוליה כ"יוונים" ונשלחו ליוון, וכשלוש מאות אלף יוונים מוסלמיים שישבו ביוון נהיו ל"טורקים" ונשלחו לטורקיה. בבת־אחת חרב עליהם עולמם ואבד כל רכושם, והם מעולם לא זכו בפיצויים. האנתרופולוגית רנה הירשון חקרה שכונה של פליטים "יווניים" מאסיה הקטנה בפיראוס, עיר־הנמל של אתונה, חמישים שנה אחרי הטרנספר. היא מצאה שתושבי השכונה רואים את עצמם עדיין כ"פליטים" שגלו ממולדתם. רבים מהזקנים וגם חלק מהצעירים דיברו ביניהם עדיין טורקית (Hirschon, 1989, 23).

29. הם האמינו שאסיה הקטנה הייתה לב התרבות היוונית, והתייחסו אל תושבי המקום כאל יוונים נחותים. השלטונות היווניים אומנם שיכנו את הפליטים עם הגיעם בצריפים, אך במשך עשרות שנים לא הקנו להם בעלות על המכנים הדלים, ומעולם לא דאגו לפצותם בעבור הרכוש שהשאירו מאחור. "הפליטים" כועסים עדיין על השלטונות של שתי הארצות שגזרו עליהם לגלות ממולדתם ואחר־כך הפקירו אותם.

בשתי הארצות הפליטים העניים ממשיכים לגור בשכונות מיוחדות ולקיים קשרי שכנות, שארות ונישואים עם בני יישובי־המוצא שלהם. קהילות הפליטים מזינות את דעת־הקהל בארצן ברגשות הקיפוח והעוינות שלהן. הלחצים הינם חזקים עד כדי כך שהם מעכירים את היחסים בין יוון לטורקיה. כל תקרית דיפלומטית ביניהן נהפכת לסכסוך רבתי, והנסיגות לשפר את היחסים ביניהן אינם מאריכים ימים. בין היתר גרמה העוינות המתמדת לכך שהחיכוכים בין קפריסאים נוצריים ומוסלמיים פילגו את האי לשתי מדינות והביאו את טורקיה ויוון כמה פעמים אל סף מלחמה.

ואילו יחסי ישראל וגרמניה התפתחו בכיוון הפוך. למרות השואה שהמיט המשטר

הנאצי על יהדות אירופה, התפתחו קשרי ידידות ושיתוף-פעולה בין "גרמניה החדשה" וישראל. בשנת 1952, רק שבע שנים אחרי סיום המלחמה, חתמו שתי המדינות על "הסכם שילומים", שהעניק למדינת-ישראל במשך השנים שמונה מאות שלושים ושלושה מיליון דולר כפיצוי על הסכומים שהשקיעה ישראל ביישובם ובשיקומם של פליטים שעלו מגרמניה ומהארצות שהיו תחת הכיבוש הגרמני (מושקט, 1970, 685). ההסכם עורר התנגדות רבה בציבור הישראלי, שהתבטאה בהפגנות המוניות ומהומות. פליטי השואה לא שכחו את הפשעים של גרמניה הנאצית ולא היו מוכנים להתפייס עם הגרמנים. הייתה זו אומנם גרמניה חדשה, אך היא דאגה לממשלת ישראל יותר מאשר לקורבנות השואה. יחד עם זה, ההודאה הגרמנית באשמה ונטילת האחריות למה שקרה אפשרו התקרבות הדרגתית בין המדינות. בשנת 1956 עשתה גרמניה את הצעד המכריע ואישרה חוק המעניק פיצויים אישיים לאנשים שסבלו מרדיפות ואשר נגרמו להם נזקים בתקופת הנאצים. מושקט מעריך כי במסגרת החוק שילמה גרמניה לקורבנות הנאצים חמישה עד שישה מיליארד דולר (שם, ע' 686). ההחלטה לשלם פיצויים אישיים לקורבנות השואה החלישה את ההתנגדות בקרב הציבור הישראלי לקשירת קשרים אמיצים בין העמים. הקשרים הוכיחו את עצמם; גרמניה עמדה לצידה של ישראל גם בימים קשים, כשרוב מדינות העולם נידו אותה.

הסכם השילומים היה אפוא מעין הסכם שלום בין המדינות גרמניה וישראל. הוא עורר מחלוקת קשה בדעת-הקהל הישראלית, שהובלה על-ידי ניצולי השואה. דובריהם תבעו מממשלת ישראל להחרים את הגרמנים לעד ולא לקיים קשרים כלשהם איתם. אך חוק הפיצויים האישיים לפליטי השואה שינה את המצב: הוא התקבל כביטוי לרצונה הכן של גרמניה לעשות שלום עם ציבור פליטי השואה, לבקש את מחילתם ולפצותם במידת האפשר על סבלם. הוא חולל מפנה בדעת-הקהל הישראלית, שסלל את הדרך להרחבת היחסים עם גרמניה.

דברים אלה נכונים גם לגבי היחסים בין ישראל ופלשתינן. בכוא העת ייחתם הסכם שלום בין המדינות פלשתינן וישראל. כל עוד יהיה זה הסכם בין המדינות, קשיים ביורוקרטיים עלולים לפגוע בו ואף לשים לו קץ. רק כאשר יביעו מנהיגי ישראל צער על העוולות שגרמו במהלך השנים, יכירו בעקרון זכות השיבה של הפליטים הפלשתיניים, ויעבירו חוק שיפצה אותם בנדיבות על סבלם ואובדן רכושם, ייכוננו יחסי שלום בין שני העמים. הפיצויים יהיו הקרקע שעליה יצמחו יחסי כלכלה ותרבות, ואולי בסופו של דבר גם יחסי אמון, בין שני העמים.

הערות ותודות

כתבתי נוסח ראשון של המאמר בדצמבר 1999 לכנס על שאלת הפליטים הפלשתיניים שאורגן על-ידי יוסף גינת במרכז לחקר השלום באוניברסיטת אוקלהומה. השלום בין ישראל והפלשתינים נראה אז בהישג-יד. ואילו כיום, בשלהי 2001, נדמה שהסיכויים להתפייס עם הפלשתינים קטנו מאוד. אך אין הדבר מעלה או מוריד: אנו חייבים בכל עת להגות בשלום ולמצוא דרכים נאותות לקדמו. אני מודה ליוסף גינת, לליאון שלף ולעארף אבו-רביעה על הערותיהם.

מקורות

- בן-עמי, ש' (2001). ריאיון של עודד גרנות עם שלמה בן-עמי. מעריב, מוסף חג, 13.4.2001, ע' 10-11.
- בן פורת, י', מרקס, ע' ושמיר, ש' (1974). מחנה פליטים בגב ההר. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה.
- הרכבי, י' ושטיינברג, מ' (1988). האמנה הפלשטינית במבחן הזמן והמעשה. ירושלים: מרכז ההסברה.
- מושקט, מ' (1970). "שילומים". אנציקלופדיה למדעי החברה, ה', 684-686. מרחביה: ספרית פועלים.
- ענר, א' (1984). האמנם פליטים לנצח? תמונת מצב והצעות לפתרון. ירושלים: מרכז ההסברה ולשכת השר מרדכי בן-פורת.
- שילוני, צ' (1990). הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- Alpher, J. and Shikaki, Kh. (1998). *The Palestinian Refugee Problem and the Right of Return*. Cambridge, MA: Harvard University, Weatherhead Center for International Affairs.
- Beinin, J. (1998). *The Dispersion of Egyptian Jewry: Culture, Politics and the Formation of a Modern Diaspora*. Berkeley: University of California Press.
- Brynen, R. (1996). "The Funding of Palestinian Refugee Compensation". *Fofognet Digest*, March 1996.
- Cahana, Sh. (1997). *Differing and Converging Views on Solving the Palestinian Refugees' Problems*. Jerusalem: Hebrew University, Davis Institute for International Relations.
- Farah, R. (1997). "Crossing Boundaries: Reconstruction of Palestinian Identities in Al-Baq'a Refugee Camp, Jordan". In R. Bocco, B. Destremau and J. Hanoyer (eds.), *Palestine, Palestiniens: Territoire National, Espaces Communautaires* (pp. 259-298). Beirut: CERMOC (Les Cahiers du CERMOC, No. 17).
- Feiler, G. and Yisraeli, Y. (1996). *Business Laws and Economic Prospects in the Middle East and North Africa*. Tel Aviv: Federation of Israeli Chambers of Commerce.
- Hirschon, R. (1989). *Heirs of the Greek Catastrophe*. Oxford: Clarendon Press.
- Karmi, G. (1999). "The Question of Compensation and Reparations". In G. Karmi and E. Cotran (eds.), *The Palestinian Exodus 1948-1998* (pp. 197-219). London: Ithaca Press.
- Khalidi, R. (1989). "The Way Forward: A Palestinian Perspective". *Journal of Refugee Studies*, 2(1), 191-199.
- Khalidi, R. (1999). "Truth, Justice and Reconciliation: Elements of a Solution

- to the Palestinian Refugee Issue". In G. Karmi and E. Cotran (eds.), *The Palestinian Exodus 1948–1998* (pp. 221–241). London: Ithaca Press.
- Knopf, H. (1999). "Restitution and Indemnification (German)". *Encyclopaedia Judaica*. Leiden: Brill.
- Malkki, L.H. (1995). *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marx, E. (1992). "Palestinian Refugee Camps in the West Bank and the Gaza Strip". *Middle Eastern Studies*, 28(2), 281–294.
- Marx, E. (2000). "Land and Work: Negev Bedouin Struggle with Israeli Bureaucracies". *Nomadic Peoples (NS)*, 4(2), 106–121.
- Oftringer, R. (ed.) (1997). *Palästinensische Flüchtlinge und der Friedensprozess: Palästinenser im Libanon*. Berlin: Das arabische Buch.
- Peretz, D. (1995). *Palestinian Refugee Compensation*. Washington: Center for Policy Analysis on Palestine.
- Shamir, Sh. (1980). "West Bank Refugees – Between Camp and Society". In J. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics* (pp.147–165). Princeton: Princeton University Press.
- Shenhav, Y. (1999). "The Jews of Iraq, Zionist Ideology, and the Property of the Palestinian Refugees of 1948: An Anomaly of National Accounting". *International Journal of Middle East Studies*, 31, 605–630.
- Shinnar, F.E. (1999). "Reparations, German". *Encyclopaedia Judaica*. Leiden: Brill.
- Slyomovics, S. (1998). *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Swedenburg, T. (1995). *Memories of Revolt: The 1936–1939 Rebellion and the Palestinian National Past*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Werbner, R. (1991). *Tears of the Dead: The Social Biography of an African Family*. Edinburgh: University of Edinburgh Press for the International African Institute.
- Yahya, A.H. (1998). *Palestinian Refugees Remembered*. Jerusalem: IPCRI.
- Zureik, E.T. (1996). *Palestinian Refugees and the Peace Process*. Washington: Institute for Palestine Studies.